

TOLMIROS SKAPANEAS
HOMENAJE AL PROFESOR
KOSTAS A. DIMADIS

ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΚΩΣΤΑ Α. ΔΗΜΑΔΗ

Edición de
Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz

Vitoria-Gasteiz

2012

© DE ESTA EDICIÓN:
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
Vitoria-Gasteiz

TÍTULO ORIGINAL:

Isabel García Gálvez-Olga Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANEAS. Homenaje al profesor K. A. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012.

COLABORA: *Susana Lugo Mirón*

MAQUETACIÓN: *Isabel García Gálvez y Augusto de Bago*

ISSN: 1137-7003

DEPÓSITO LEGAL: Gr. 82-97

Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la portada, puede ser reproducida, almacenada o transmitida por ningún medio, ya sea eléctrico, mecánico, óptico o reprográfico, sin permiso previamente expreso de las editoras.

Η ελληνική φιλολογία στην Ισπανία του ΙΘ' αι. και η βυζαντινή και νεοελληνική λογοτεχνία στο εγχειρίδιο του Salvador Costanzo

Μόσχος Μορφακίδης
Universidad de Granada

Ο ανυποψίαστος μελετητής της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας, διαβάζοντας το εξώφυλλο του βιβλίου *Manual de literatura griega, con una breve noticia acerca de la literatura greco-cristiana. De los griegos que pasaron a Italia cuando los turcos se apoderaron de Constantinopla, y de la lengua y literatura de la Grecia moderna*. Escrito por Don Salvador Costanzo Madrid, 1860, Establ(ecimiento) Tipog(ráfico) de Don Francisco de P. Mellado, calle de Santa Teresa, núm. 8¹, μετά την πρώτη έκκληση που αναπόφευκτα προκαλεί ο απρόσμενος τίτλος, δεν μπορεί παρά να οδηγηθεί σε διάφορες σκέψεις και να θέσει μια σειρά από εύλογα ερωτήματα:

- α) Ως εγχειρίδιο, αποτελεί μια πραγματική πρωτοτυπία, δεδομένου ότι εξετάζει την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνίας από την αρχαιότητα ως τις μέρες του συγγραφέα.
- β) Πρόκειται για το πρώτο, απ' όσο μας είναι γνωστό, εγχειρίδιο της βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας.
- γ) Ο κατά τα άλλα πολυγραφώτατος συγγραφέας του, δεν έχει καμμία απολύτως επαγγελματική, ερευνητική, ή έστω δημοσιογραφική, ενασχόληση με τη γραμματεία των περιόδων που παρουσιάζει.
- δ) Σε ποιούς απευθύνεται το εν λόγω σύγγραμμα σε μία χώρα, όπου το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο και τη Νεότερη Ελλάδα

υπήρξε σχεδόν ανύπαρκτο ως τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα²;

Εξετάζοντας τη ζωή και το έργο του συγγραφέα του, Salvador (=Salvatore), Costanzo (1804-1869)³, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για Ιταλό, που διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στην πνευματική ζωή της Ισπανίας από το 1842 ως το θάνατό του. Γεννήθηκε στο Παλέρμο από γονείς υψηλής σχετικά κοινωνικής τάξης (ο πατέρας του ήταν δικαστής και η μητέρα του γόνος ευγενούς οικογένειας της Γένοβας), πραγματοποίησε σπουδές στη Νομική Σχολή της πόλης αλλά ασχολήθηκε αποκλειστικά με την πολιτιστική και την πολιτική ζωή της Σικελίας⁴. Δημοσίευσε άρθρα οικονομικού, λογοτεχνικού και παιδαγωγικού χαρακτήρα, μετάφρασε έργα από τα γαλλικά και ίδρυσε το περιοδικό *Il Siciliano*. Η πολιτική του δραστηριότητα αναπτύχθηκε σε κύκλους του κινήματος *risorgimentale* με ριζοσπαστικές δημοκρατικές θέσεις και ισχυρό αντιμοναρχικό πνεύμα ενάντια στη δυναστεία των Βουρβόνων. Το 1838 φυλακίστηκε εξ αιτίας των πολιτικών του φρονημάτων και, αμέσως μετά, εγκαταστάθηκε στη Μάλτα, όπως πολλοί άλλοι αντιφρονούντες Σικελοί. Μετά από μικρή παραμονή στην Αλγερία και στο Γιβραλτάρ (1842), εγκαταστάθηκε τελικά στη Μαδρίτη όπου έζησε το υπόλοιπο της ζωής του.

Το έργο του στην ισπανική γλώσσα έχει κυρίως ενημερωτικό και παιδαγωγικό χαρακτήρα και μεγάλο μέρος του απο-

¹ *Εγχειρίδιο της ελληνικής λογοτεχνίας με μία σύντομη είδηση για την ελληνοχριστιανική λογοτεχνία. Περί των Ελλήνων που μετέβησαν στην Ιταλία όταν οι Τούρκοι κυριέυσαν την Κωνσταντινούπολη, και περί της γλώσσας και λογοτεχνίας της σύγχρονης Ελλάδας*. Γραμμένο από τον Δον Salvador Costanzo... [σελ. 1-4 + I-IV + 1-524].

² Με ελάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις, όπως του Juan Valera (1824-1905), Antoni Rubió i Lluch (1856-1937) και Sebastián Cirac Estopañán (1903-1970). Βλ. σχετικά Hatsigueorguíu-Hassiotis, V., «Los primeros contactos de los españoles con la literatura neogriega», στο Morfakidis, M./García Gálvez, I. (επιμ.), *Estudios neogriegos en España e Iberoamérica*, τ. Β' *Historia, literatura y tradición*, Granada, Athos-Pérgamos, 1997, σσ. 407-422. Για την ιστορία των βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών στην Ισπανία βλ. επίσης Morfakidis Filactós, M., «Les études néohelléniques en Espagne», *Etudes Helleniques/Hellenic Studies* 14, n° (2006), σσ. 67-78.

³ Τα βιογραφικά στοιχεία του S. Costanzo έχουν αντληθεί από το βιβλίο της Tobío Sala, A., *Salvatore Costanzo, intermediario de cultura*, Firenze, Alinea Editrice, 2000.

⁴ Είναι ένας από τους ιδρυτές του *Gabinetto di Cultura*, πραγματικού πνευματικού κέντρου της εποχής για τον αλφαριθμητισμό και την επιμόρφωση των εργατών, το οποίο έκλεισε μετά από την έντονη πίεση των αρχών.

τελείται από βιβλία ιστορικού και πολιτικού περιεχομένου, βιογραφίες και δοκίμια. Αφιέρωσε μέρος της δουλειάς του για να προσφέρει στην Ισπανία μια αρκετά κατατοπιστική εικόνα για την άγνωστη για την εποχή του πολιτιστική εικόνα της Ιταλίας. Η άριστη γνώση διαφόρων γλωσσών (γαλλικά, αγγλικά, αραβικά) του έδωσε τη δυνατότητα να ενημερώνεται για την πνευματική ζωή της Δύσης και για τα σύγχρονα λογοτεχνικά, καλλιτεχνικά και παιδαγωγικά ρεύματα της εποχής του, ενώ παράλληλα, δημοσίευσε μεταφράσεις από τα γαλλικά, ιταλικά και λατινικά⁵.

65

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το εγχειρίδιο της ελληνικής λογοτεχνίας δεν είναι το μοναδικό βιβλίο αυτού του είδους που έγραψε ο S. Costanzo. Συγκεκριμένα, δύο χρόνια αργότερα (1862) εξέδωσε ένα ακόμη αφιερωμένο στην λατινική λογοτεχνία με τον επίσης περίεργο τίτλο: *Manual de literatura latina con una breve noticia de la literatura latino-cristiana, y un catálogo bibliográfico de las obras y los escritores, reunidos por Grenovio y Grevio en sus voluminosas colecciones, para que sirva de complemento a toda la historia de la literatura clásica, contenida en este manual y en el de literatura griega*. Escrito por Don Salvador Costanzo Madrid, 1862, Establ(ecimiento) Tipog(ráfico) de Don Francisco de P. Mellado, calle de Santa Teresa, núm. 8⁶.

Είναι εμφανές ότι πρόκειται για κοινή σύλληψη έκδοσης δύο αλληλοσυμπληρούμενων έργων παιδαγωγικού και διδακτικού χαρακτήρα, τα οποία περιέχουν μία συγκεκριμένη διδακτική ύλη, απευθύνονται σε ένα συγκεκριμένο κοινό και ακολουθούν μία επίσης συγκεκριμένη θεώρηση της λογοτεχνικής παραγωγής στην ελληνική και λατινική γλώσσα. Η έκδοσή τους έχει αναμφίβολα άμεση σχέση με κάποια δημοσιογραφικά άρθρα

⁵ Ξεχωρίζουν τα ογκώδη έργα του, όπως το εξάτομο *Βιογραφίες επιφανών προσώπων του ΙΘ' αι.* (1842-43) και το πεντάτομο *Παγκόσμια ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων ως τις μέρες μας* (Μαδρίτη, 1853-1860). Για το σύνολο της εργογραφίας του S. Costanzo βλ. Tobío Sala, A., *Salvatore Costanzo...*, ό.π., σσ. 141-155.

⁶ *Εγχειρίδιο της λατινικής λογοτεχνίας με μια σύντομη αναφορά για την χριστιανική λατινική λογοτεχνία και έναν βιβλιογραφικό κατάλογο των έργων και των συγγραφέων που συγκέντρωσαν ο Grenovio και ο Grevio στις ογκώδεις συλλογές τους, για να χρησιμεύσει ως συμπλήρωμα για όλη την ιστορία της κλασικής λογοτεχνίας, που συμπεριλαμβάνεται στο παρόν εγχειρίδιο και σ' αυτό της ελληνικής λογοτεχνίας.*

του C., που αναφέρονται σε μεθοδολογικά θέματα συγγραφής της ιστορίας της λογοτεχνίας⁷, ενώ, πιθανότατα, σχετίζεται και με έργα γενικότερου διδακτικού και παιδαγωγικού χαρακτήρα, που δημοσίευσε τρία χρόνια πριν την έκδοση της ελληνικής λογοτεχνίας⁸. Υπό ευρύτερη έννοια, θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί ένας διδακτικός χαρακτήρας στην εξάτομη σειρά βιογραφιών επιφανών προσώπων της εποχής του⁹ και στην πεντάτομη παγκόσμια ιστορία¹⁰ που συνέγραψε λίγα χρόνια νωρίτερα.

Σε σχέση με την αρχαία λατινική γραμματεία, μας είναι γνωστή η προγενέστερη ενασχόλησή του με κείμενα που μετέφρασε στα ισπανικά¹¹, γεγονός που προϋποθέτει και μία βασική κατάρτιση στην ύλη. Παραμένει όμως ανοιχτό το θέμα του κινήτρου της συγγραφής των δύο εγχειριδίων και ειδικότερα η ιστορική του θεώρηση της λογοτεχνίας.

Για την καλύτερη δυνατή προσέγγισή του, επιβάλλεται να ανατρεξεί κανείς στην κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματι-

⁷ «Breves indicaciones acerca de la cultura intelectual y del método que debe seguirse para escribir una Historia literaria», *Revista Científica y Literaria* 1 (1847), σσ. 511-516 και στο ίδιο «Catálogo de las obras que se deben consultar para escribir la historia literaria de España» 2 (1848), I, σσ. 28-32 και II, σσ. 75-77. Βλ. επίσης «La educación literaria de las niñas», *La Violeta* III, nº 156 (1865), σσ. 565-568.

⁸ *Biblioteca de instrucción y de recreo para los jóvenes de ambos sexos*, bajo la dirección de Don Salvador Costanzo. Madrid. Manuel María Valdés. 1857. τ. Α' και «*El Nuevo Juanito*». *Tratado elemental de educación entresacado del libro escrito en italiano por el Sr. Parravicini, titulado «El Juanito u obra de educación» y premiado por la Sociedad Florentina, que le honró con el título de «El libro más hermoso de lectura moral...»*. Obra reformada, corregida y adicionada por Don Salvador Costanzo. Madrid. Impr. De Alejandro Gómez Fuentenebro. 1857. Δημοσίευσε επίσης δημοσιογραφικά άρθρα δημοσιογραφικού, όπως τα «De la necesidad e importancia de seguir un buen método regular y constante en los estudios indispensables para los jóvenes que aspiran a distinguirse por su esmerada educación», *Museo de las familias* XXIII 2ª serie (1863), σσ. 113-119, 146-154 και στο ίδιο «De la educación privada y pública, considerada en sus relaciones con la familia y la sociedad», XXIV 2ª serie (1863), σσ. 127-129. Βλ. και «La educación más conveniente a las niñas», *La Violeta* III, nº 156 (1865), σσ. 565-568.

⁹ *Personajes célebres del siglo XIX*, por uno que no lo es. Madrid. Imprenta de Fernando Suárez. 1842-1843.

¹⁰ *Historia Universal, desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*, escrita por Don Salvador Costanzo. Madrid-Paris. 1853-1860. Establ(ecimiento) Tipog(ráfico) de Don Francisco de P. Mellado.

¹¹ «*Anfitrión*» de Plauto y «*Andriana*» de Terencio, traducidos al español por Don Salvador Costanzo. Madrid. 1859. Establ(ecimiento) Tipog(ráfico) de Don Francisco de P. Mellado.

κότητα της Ισπανίας, η οποία προέκυψε από την ιδιάζουσα ιστορική της πορεία από τα μέσα του ΙΗ' αι.: Διαφωτισμός των Βουρβόνων (1746-1808)¹², Ναπολεόντεια Κατοχή (1808-1813), επαναφορά της απόλυτης μοναρχίας (1814-1833), αντιβασιλείες βασιλομήτορος Μαρίας Χριστίνας (1833-1840) και Β. Espartero (1840-1843), βασιλεία της Ισαβέλλας Β' (1843-1868) –σχηματοποίηση του Φιλελεύθερου κράτους. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, πραγματοποιήθηκαν σημαντικά βήματα προόδου στην κοινωνική, οικονομική και πνευματική ζωή της χώρας, αλλά και τραγικές παλινωδίες, που μεγένθυναν την απόσταση που την χώριζε από τα υπόλοιπα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Κύρια αίτια της καθυστέρησης, η πολιτική αστάθεια, η αργά ανερχόμενη αστική τάξη, ο καθοριστικός ρόλος της Εκκλησίας και ο αναλφαβητισμός των χαμηλών τάξεων, που επέβαλαν την εικόνα μιας κοινωνίας σε διαρκή κρίση, με χρόνια οικονομική δυσπραγία και υποβαθμισμένη πολιτισμικά¹³.

Από το 1854 ως το 1863, με μια σύντομη παρένθεση (1857-1858), επικράτησαν οι προοδευτικοί, γεγονός που έγινε αισθητό σε όλους τους τομείς και ιδιαίτερα στην πνευματική ζωή¹⁴: δημιουργία περιοδικών διαφόρων ιδεολογικών, καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών προσανατολισμών, δημοσίευση βιβλίων που υπερέβαιναν τα όρια του επιτρεπτού¹⁵, ακμή του ρεαλισμού¹⁶, κλπ.

¹² Βλ. Sarrailh, J., *La España ilustrada de la segunda mitad del siglo XVIII*. Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1992 (4^η ανατ.) και Herr, R., *España y la revolución del siglo XVIII*, Madrid, Aguilar, 1990.

¹³ Για την ιστορία, κοινωνία και πολιτισμό του πρώτου μισού του ΙΘ' αι. βλ. ενδεικτικά: Fuentes, J. Fr., *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868): política y sociedad*, Madrid, Síntesis (Historia de España 3er milenio, v` 24), 2007· Villacorta Baños, Fr., «Política y cultura en los orígenes de la España liberal (1808-1834)», στο *Burguesía y cultura: los intelectuales españoles en la sociedad liberal, 1808-1931*, Madrid, Siglo Veintiuno de España, 1980). σσ. 5-25· Callahan, W., *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*, Madrid, Nerea, 1989, σσ. 9-182.

¹⁴ Για τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές της περιόδου βλ. Artola, M., *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Madrid, 1983 και του ίδιου *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*, Madrid, Alfaguara, 1990· Jover Zamora, J.M., «Situación social y poder político en la España de Isabel II», en *Política, diplomacia y humanismo popular*, Madrid, Turnet, 1976, σσ. 281 κ.ε. και Madoz, P., *Libertad y progreso en la monarquía isabelina*, Pamplona, EUNSA, 1991.

¹⁵ Botrel, J.F., *Libros, prensa y lectura en la España del siglo XIX*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1993.

¹⁶ Lissorgues, Y. (επιμ.), *Realismo y naturalismo en España en la segunda mitad del siglo XIX*, Barcelona, Anthropos, 1988.

Παράλληλα, καταβλήθηκαν προσπάθειες για να μπει τέλος στον πρωταγωνιστικό ρόλο της Εκκλησίας στην κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της χώρας¹⁷ και για να αντιμετωπιστεί η μάστιγα του αναλφαριθμητισμού. Οι ιδέες του Krause, εισέβαλαν στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης με μια ομάδα καθηγητών, που πρέσβευαν την ελευθερία της σκέψης και της εκπαίδευσης¹⁸.

Όλα έδειχναν ότι έφτασε η ώρα μιας βαθιάς μεταρρύθμισης, που ευνοούσε το γεγονός ότι συντηρητικοί και προοδευτικοί συνέκλιναν στις γενικές αρχές του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού συστήματος¹⁹. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, τη νομοθετική προσπάθεια που άρχισε με τον προοδευτικό Alonso Martínez, ολοκλήρωσε η βραχύβια κυβέρνηση των συντηρητικών με το Νόμο της Δημόσιας Εκπαίδευσης της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1857²⁰, που υπήρξε ο πλέον μακρόβιος στην ιστορία της εκπαίδευσης στην Ισπανία, δεδομένου ότι επέζησε, με μικρές αλλαγές, περισσότερο από έναν αιώνα²¹.

Ο νέος νόμος, ευρύτερα γνωστός ως *Νόμος Μογανο* από το όνομα του Υπουργού Παιδείας που τον υπέβαλε, καθόριζε, μεταξύ άλλων, τον διαχωρισμό της Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας και Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και θεσμοθετούσε την εκπαίδευση των κοριτσιών. Επέβαλε επίσης τις αρχές του κρατικού κεντρωτισμού, της ομοιομορφίας και της περιορισμένης ελευθερίας της διδασκαλίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου εκπαιδευτικού συστήματος ήταν: α) η άμεση εξάρτησή του από την πολιτική ιδεολογία της εκάστοτε κυβέρνησης· β) η μετατροπή του σε φορέα ηθικών αρχών και μετάδοσης των κοινωνι-

¹⁷ Cuenca, J.M., *La Iglesia española ante la Revolución liberal*, Madrid, Rialp, 1971.

¹⁸ Díaz, E., *La filosofía social del krausismo español*, Madrid, Debate, 1989 και Gil Cremades, J. J., *Krausistas y liberales*, Madrid, Seminarios y ediciones (hora h), 1975.

¹⁹ Vid. Heredia, A., *Política docente y filosofía oficial en la España del siglo XIX. La era isabelina (1833-1868)*, Salamanca, ICE, 1982. Ossenbach, G.- Puelles, M., *La revolución francesa y su influencia en la educación en España*, Madrid, Universidad Complutense, 1990.

²⁰ Το κείμενο του νόμου περιέχεται στο «Colección Legislativa de España, tomo LXXIII», στο *Historia de la educación en España*, τ. Β', *De las Cortes de Cádiz a la revolución de 1868*, Madrid, Ministerio de Educación (Libros de Bolsillo de la Revista de Educación), 1979, σσ. 256-305. Βλ. επίσης Puelles Benítez, M., *Historia de la educación en España*, Madrid, MEC, 1979, τ. Β', σ. 33 και του ίδιου *Estado y educación en la España liberal (1809-1857). Un sistema educativo nacional frustrado*, Barcelona-México, Pomares, 2004.

²¹ Αντικαταστάθηκε από τον Γενικό Νόμο Εκπαίδευσης (Ley General de Educación) του 1970.

κών δομών²². γ) η ανάδειξη του αστικού κράτους σε αποκλειστικό διαχειριστή της εκπαίδευσης, η οποία πρέπει να εναρμονίζεται με τα εθνικά συμφέροντα· δ) η ενοποίηση των εγχειριδίων όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων· οι διδάσκοντες είχαν την δυνατότητα επιλογής μόνο από τα εγκεκριμένα, τα οποία η κυβέρνηση γνωστοποιούσε ανά τριετία²³. Σε γενικές λοιπόν γραμμές, πρόκειται για νόμο συγκεντρωτικού κράτους, που επιβάλλει τις αρχές της αστικής τάξης, αναλαμβάνει την ευθύνη της εκπαίδευσης των νέων (με δωρεάν παιδεία για τους απόρους και ελεγχόμενη ύλη) και θεωρεί ως κύριο στόχο της εκπαίδευσης τη δημιουργία πολιτών με σαφείς κοινωνικές αξίες²⁴.

Προέβλεπε επίσης την αναβάθμιση των λατινικών και των ελληνικών, ύλη που αν και παραδοσιακά ενταγμένη στις ανθρωπιστικές σπουδές, περιοριζόνταν σχεδόν αποκλειστικά στη γλωσσική διδασκαλία. Στις εγκύκλιες σπουδές, δεν διδάσκονταν τα ελληνικά. Έως τότε, ο πανεπιστημιακός φοιτητής μπορούσε να γνωρίσει τους αρχαίους ή τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς μόνο μέσα από τα κείμενα, χωρίς να του δίδεται η ευκαιρία να σχηματίσει μια άρτια και σφαιρική εικόνα της λογοτεχνικής παραγωγής των δύο γλωσσών μέσω ειδικών μαθημάτων λογοτεχνίας²⁵. Η ίδια εικόνα εξακολουθούσε να υπάρχει κατά τα πρώτα χρόνια του ΙΘ' αι. παρά το ενδιαφέρον που είχε δείξει λίγο πριν ο ελληνιστής P. R. Campomanes²⁶. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμη πε-

²² «[...] η δημόσια εκπαίδευση ετοιμάζει τους καλούς οικογενειάρχες, τους τίμιους πολίτες, και τους πιστούς, ζηλωτές και επιφανείς λειτουργούς του κράτους· εμπνέει σε όλους τον σεβασμό στους νόμους και στην υποταγή στις νόμιμα συσταθείσες αρχές, και κάνοντας πιο στενούς τους κοινωνικούς δεσμούς, εξασφαλίζει την εσωτερική ειρήνη του λαού [...]» Βλ. Αρχείο της Βουλής: Σχέδιο του Νόμου Δημόσιας Εκπαίδευσης, Φάκελος 108, αρ. 403 και Peset, M.-Peset, J.L., *La Universidad Española, (siglo XVIII y XIX). Despotismo Ilustrado y Revolución Liberal*, Madrid, Taurus (Biblioteca Política Taurus, nº 23), 1974, σ. 21.

²³ Alcubillas, τ. Στ', ό.π., Τίτλος Ε', άρθρο 86, σ. 788.

²⁴ Peset, M., *La Universidad Española...*, ό.π., σσ. 22.

²⁵ Για την εικόνα της διδασκαλίας των ελληνικών στον ΙΗ' αι. βλ. Fernández Galiano, M., «Humanismo y literatura en el siglo XIX español», στο Pérez Rioja, J.A.-Fernández Galiano M.-Amorós A., *Humanismo en el siglo XIX (Conferencias pronunciadas en la Fundación Universitaria Española los días 10, 12 y 17 de mayo de 1976)*, Madrid, FUE, 1977, σσ. 31-65 και Hernando, C., *Helenismo e Ilustración (el griego en el siglo XVIII español)*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1975 και López Salvá, M., «Tradición clásica griega y humanismo en España: estudios y estado de la cuestión», *Tempus* 12 (1996), σσ. 5-25.

²⁶ Gil, L., *Campomanes, un helenista español*, Madrid, FUE, 1976 και ιδιαίτερα σσ. 47-71.

ρισσότερο το 1822 με το Σχέδιο της Δημόσιας Εκπαίδευσης του Μ. J. Quintana, που κατάργησε τη διδασκαλία των ελληνικών από την πανεπιστημιακή εκπαίδευση²⁷. Αν και το ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία δεν έσβησε τελείως, όπως μαρτυρούν η ίδρυση της Ελληνολατινικής Ακαδημίας (1831) από ομάδα διανοουμένων και λατινιστών²⁸ και οι εκδόσεις λιγοστών μεταφράσεων και εγχειριδίων γραμματικής²⁹, μόνο από το 1845 με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Gil de Zárate³⁰ η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται αισθητά, μετά την ίδρυση της έδρας ελληνικών στο Κεντρικό Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης³¹. Στο εξής οι πρόοδοι που σημειώθηκαν στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, θα άνοιγαν το δρόμο για την ένταξή της στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση μετά την ψήφιση του νόμου. Προς το παρόν όμως, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1845 δεν επέφερε καμμία αλλαγή στη δομή των λεγόμενων κλασικών σπουδών, που εξακολούθησαν να βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στη γλωσσική διδασκαλία. Επιπλέον παρέμενε χωρίς να καθοριστεί η διδακτέα ύλη, που βασιζόταν κυρίως σε κείμενα της αρχαίας γραμματείας, της Αγίας Γραφής και της πατρολογίας.

Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η εικόνα που επικρατούσε όταν δημοσιεύτηκε το εγχειρίδιο του Salvador Costanzo ο οποίος,

²⁷ Διατυπώθηκε η άποψη ότι η αιτία συνίσταται κυρίως στην αλλαγή της αισθητικής που επέφερε την περίοδο αυτή η είσοδος του ρομαντισμού και η υποχώρηση του νεοκλασικισμού. Βλ. Fernández Galiano, M., «Humanismo y literatura en el siglo XIX español», ό.π.

²⁸ Επί τρία έτη (1831-1833) και υπό την προστασία του Φερδινάνδου Ζ' κατόρθωσε να επιβάλει την Επιτροπή της Ελληνικής Γλώσσας για την κρίση και επιλογή των καθηγητών των ελληνικών, και να δρομολογήσει την έκδοση μιας τρίτομης σειράς ελλήνων συγγραφέων με διδακτικούς σκοπούς. Βλ. σχετικά Hualde Pascual, P.-Hernández Muñoz, F., «La Real Academia Greco-Latina y un discurso griego en defensa de los estudios helénicos», CFC, egi 10 (2000), σσ. 283-315.

²⁹ Ο.π., σσ. 286-287.

³⁰ Βασιλικό Διάταγμα της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1845 που περιέχει τον Γενικό Κανονισμό Σπουδών για την Δευτεροβάθμια και Ανώτατη Εκπαίδευση. Βλ. Σχετικά Apraiz y Sáenz del Burgo, J., *Apuntes para una historia de los estudios helénicos en España*, Madrid, J. Noguera, 1874 και Sanz Morales, M., «Emilio Castelar y los clásicos de Grecia y Roma», *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 24, nº 1 (2004), σσ. 149-184.

³¹ Πρώτος καθηγητής των ελληνικών διορίστηκε ο Saturnino Lozano, μέλος της Ελληνο-Λατινικής Ακαδημίας, μαθητές του οποίου υπήρξαν όσοι αμέσως μετά στελέχωσαν τις έδρες των ελληνικών στα πανεπιστήμια της Γρανάδας, Οβιέδο, Σαλαμάνκα και Σαντιάγο. Ο.π., σσ. 297-300.

όπως δείχνουν τα συγγράμματά του, δεν είχε καμμία σχέση με τις κλασικές σπουδές και πολύ περισσότερο με την ελληνική γραμματεία του Βυζαντίου και της νεότερης Ελλάδας. Η νέα όμως κατάσταση, που δημιουργήθηκε στην Δευτεροβάθμια και στην Ανώτατη Εκπαίδευση σε σχέση με τις ελληνικές σπουδές, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για να ενδιαφερθεί και για να αναμιχθεί ενεργά. Το κίνητρό του ήταν σαφώς οικονομικό, δεδομένου ότι η οικονομική του κατάσταση, από τη στιγμή που εγκαταστάθηκε στην Ισπανία, υπήρξε πάντα δεινή³².

Ο νόμος του 1857, ανταποκρινόμενος στις απαιτήσεις και στα ρεύματα της εποχής, έφερε σημαντικές αλλαγές στη δομή της διδασκαλίας των ελληνικών:

α) Εδραίωνε τις κλασικές σπουδές (ελληνικά, λατινικά) στο Πανεπιστήμιο και στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

β) Και στις δύο περιπτώσεις, στη διδασκαλία της γλώσσας προστίθετο και η ύλη της λογοτεχνίας.

γ) Βάσιζε τη διδασκαλία σε εγχειρίδια, δίνοντας την δυνατότητα στους διδάσκοντες να επιλέξουν ένα μεταξύ των τριών, που ανά τριετία θα ενέκρινε το Υπουργείο Παιδείας.

δ) Επέβαλε την ιστορικότητα στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, η οποία πλέον εκλαμβανόταν ως βιογραφία ενός συγκεκριμένου λαού³³. Σύμφωνα με τη νέα αντίληψη, τα προγράμματα της διδασκτέας ύλης θα περιείχαν ένα αρχικό κεφάλαιο αφιερωμένο στη γλώσσα της λογοτεχνίας που μελετούσαν. Το γεγονός συμβάδιζε με την ιδέα της ιστορικής μελέτης της γλώσσας, ως αδιαίρετου στοιχείου της λογοτεχνίας και αναπόφευκτα δημιούργησε ένταση με τους υποστηρικτές της αχρονικότητας της λογοτεχνικής δημιουργίας³⁴.

Με βάση τα δεδομένα αυτά, ο νόμος καθιέρωνε τα εξής μαθήματα στις δύο εκπαιδευτικές βαθμίδες³⁵:

³² Βλ. Tobío Sala, A., *Salvatore Costanzo...ό.π.*, σσ. 54-57.

³³ Η νέα σύλληψη της λογοτεχνίας ήδη είχε εισέλθει από τα τέλη του 18^{ου} αι. με την επίδραση του ρομαντισμού και ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του F. A. Wolf, *Geschichte der Römischen Litteratur: nebst biographischen und literarischen Nachrichten von der lateinischen Schriftstellern, ihren Werken und Ausgaben*. Ein Leitfaden für akademische Vorlesungen von Friedr. Aug. Wolf, Halle 1787.

³⁴ Το θέμα έχει αναπτύξει ο García Jurado, Fr., «Ensayo de una Historiografía de la Literatura Latina en España (1778-1936)» *Revista de Estudios Latinos* 8 (2008), σσ. 179-201.

³⁵ Βλ. το κείμενο του νόμου στο Alcubilla, E. A., *Enciclopedia jurídica*, τ. Στ', Madrid, La Ley, 2009, σσ. 792-811.

Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Αρθρ. 14. Γενική ύλη Α' Περιόδου: α) Χριστιανικό δόγμα και Ιερά Ιστορία. β) Γραμματική της ισπανικής και της λατινικής γλώσσας.

Αρθρ. 15. Γενική ύλη Β' Περιόδου: Χριστιανική θρησκεία και ηθική. β) Ασκήσεις ανάλυσης, μετάφρασης και σύνθεσης της λατινικής και της ισπανικής. γ) Εισαγωγή στην ελληνική γλώσσα. δ) Ρητορική και Ποιητική. ε) Εισαγωγή στην παγκόσμια και ειδικά στην ισπανική ιστορία. στ) Σύγχρονες γλώσσες.

Σχολές

Αρθρ. 33. Οι σπουδές που αντιστοιχούν στην Φιλοσοφική Σχολή είναι: α) Γενική λογοτεχνία, β) Ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. γ) Λατινική λογοτεχνία δ) Λογοτεχνία των νεολατινικών γλωσσών. ε) Λογοτεχνία των γλωσσών τευτονικής προέλευσης. στ) Εβραϊκή, χαλδαϊκή, αραβική και άλλες ανατολικές γλώσσες που θα κριθούν χρήσιμες.

ζ) Ισπανική λογοτεχνία. η) Παγκόσμιος ιστορία. θ) Ιστορία της Ισπανίας. ι) Φιλοσοφία. κ) Ιστορία της φιλοσοφίας.

Πρώτο έτος: α) Παγκόσμια ιστορία (καθημερινή διδασκαλία). β) Ελληνική γλώσσα (καθημερινή διδασκαλία)

Δεύτερο έτος: α) Παγκόσμια ιστορία (καθημερινή διδασκαλία). β) Ελληνική γλώσσα (καθημερινή διδασκαλία). γ) Ελληνική και λατινική λογοτεχνία (καθημερινή διδασκαλία).

Η ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία αποτελούσε πλέον υποχρεωτική ύλη και στα δύο έτη σπουδών, γεγονός που έθετε αυτόματα το πρόβλημα της ύπαρξης κατάλληλων εγχειριδίων εναρμονισμένων με το πνεύμα του νομοθέτη. Ήταν λοιπόν φυσικό, ο οικονομικά πιεσμένος C. να δει ένα πεδίο δράσης στη συγγραφή εγχειριδίων ιστορίας της λατινικής και ελληνικής λογοτεχνίας³⁶. Στην περίπτωση των κλασικών σπουδών, γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι ο συγγραφέας μας, δεδομένης της γλωσσικής του ανεπάρκειας, ασχολήθηκε αποκλειστικά με τη συγγραφή εγχειριδίων λογοτεχνίας. Ποιά ήταν όμως τα συγγράμματα που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να ετοιμάσει κατεπειγόντως ένα εγχειρίδιο ελληνικής φιλολογίας, δομημένο σύμφωνα με το ιστορικό και θρησκευτικοηθικό υπόβαθρο που απαιτούσε ο νόμος;

³⁶ Αλλά και παιδικής εκπαίδευσης (αρχένων και θηλέων), δεδομένου ότι ο νόμος καθιέρωνε την υποχρεωτική εκπαίδευση των κοριτσιών.

Οπωσδήποτε, η θετικότερη εξέλιξη της διδασκαλίας των ελληνικών κατά τις δεκαετίες του '30, '40 και '50, που με την έκδοση εγχειριδίων διευκόλυνε την εργασία του Costanzo³⁷. Μας είναι γνωστό ότι, με την νέα μεταρρύθμιση, είχαν ήδη επιστρέψει σημαντικοί ελληνοιστές, που εγκατέλειψαν την Ισπανία κατά την δεκαετία του 1820. Ένας από αυτούς ήταν ο Braulio Foz ο οποίος κατέλαβε την έδρα του Πανεπιστημίου της Zaragoza³⁸. Συνέγραψε έργα γενικότερου διδακτικού και παιδαγωγικού χαρακτήρα³⁹, μία μέθοδο διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής⁴⁰ και το πρώτο γνωστό ισπανικό εγχειρίδιο της ελληνικής λογοτεχνίας⁴¹. Σημαντική ήταν επίσης η συμβολή ξένων εγχειριδίων ελληνικής λογοτεχνίας, όπως του Alexis Pierron⁴² και του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Göttingen, Karl Otfried Müller⁴³ οι μεταφράσεις των οποίων επιβλήθηκαν ως βασικά εργαλεία σπουδών. Κινούμενος με το ίδιο πνεύμα, ο Alfredo Camús, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Μαδρίτης και φίλος του Costanzo, δημοσίευσε αργότερα το *Πρόγραμμα του μαθήματος της ελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας*⁴⁴.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παρουσία του, Antoni Bergnes de las Casas (1800-1879)⁴⁵, «πρόσφυγα» επίσης των κλασικών σπου-

³⁷ Βλ. σχετικά Hualde Pascual, P., «Panorama de los manuales de literatura griega (1849-1868)», στο García Jurado, F. (επιμ.), *La historia de la literatura greco-latina en el siglo XIX español: Espacio social y literario*, Málaga, Universidad de Málaga. Analecta Malacitana. Anejos, 2005, σσ. 109-134 και Hualde Pascual, P.-García Jurado, F., «El nacimiento de una asignatura. Legislación, manuales y programas de curso», στο García Jurado, F. (επιμ.), *La historia de la literatura greco-latina...*, ό.π., σσ. 67-83.

³⁸ del Arco, R., *Un gran literato aragonés olvidado: Braulio Foz*, Archivo de Filología Aragonesa, τ. V, 1953, σσ. 7-103.

³⁹ Foz, Br., *Plan y método para la enseñanza de las letras humanas*, Madrid, 1820.

⁴⁰ Foz, Br., *Método para enseñar la lengua griega*, Zaragoza, 1857.

⁴¹ Foz, Br., *Literatura griega, esto es, su historia, sus escritores y juicio crítico de sus principales obras*, Zaragoza, 1849.

⁴² Pierron, A., *Histoire de la littérature grecque*, Paris, L. Hachette, 1850 [Pierrot, Alejo, *Historia de la literatura griega*, Traducida por Marcial Busquets, Barcelona, Plus Ultra, 1861. No contiene autores cristianos]

⁴³ Otfried Müller, K., *History of the Literature of ancient Greece*, London, Baldwin and Cradock, Paternoster-Row, 1840 [Otrifido Müller, C., *Historia de la literatura griega hasta la época de Alejandro*. Anotada y continuada por Emilio Heitz. Traducida de la cuarta edición alemana por Ricardo de Hinojosa. Con un prólogo del Exmo. Sr. D. Alfredo Adolfo Camús, Madrid, Establecimiento Tipográfico de Ricardo Fé, 1889, 3 τ.].

⁴⁴ Camús, A. A., *Programa de literatura clásica griega y latina presentado en la Universidad Central*, Madrid, Imp. Aribau, 1876

⁴⁵ Βλ. Clua Serena, J.A., «Bergnes de las Casas, helenista del sexenio liberal español. Semblanza intelectual», *Estudios Clásicos* 92 (1987), σσ. 59-71 και Pòrtulas, J.,

δών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820. Πρόκειται για εξαιρετική περίπτωση ελληνιστή του ΙΘ' αι. και εξέχουσα φυσιογνωμία της πνευματικής ζωής της Καταλωνίας και της Ισπανίας γενικότερα, ο οποίος ήταν αυτοδίδακτος, δεδομένου ότι δεν του δόθηκε η ευκαιρία να σπουδάσει ελληνικά στο Πανεπιστήμιο του καιρού του. Πρώτα έμαθε τα νέα ελληνικά από τον χιώτη Δημήτριο Κάρολο και, στη συνέχεια, τα αρχαία με τη βοήθεια γερμανικών και γαλλικών εγχειριδίων⁴⁶. Επηρεασμένος από την θεωρία της εξέλιξης και της εξάλειψης των ειδών, που σημάδεψε τις αμέσως προηγούμενες γενιές αλλά και τους συγχρόνους του, μελέτησε τη γλώσσα και λογοτεχνία της ελληνορωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου, και ενδιαφέρθηκε για τη λογοτεχνική παραγωγή της Νεότερης Ελλάδας⁴⁷ που, σε γενικές γραμμές, χαρακτήρισε ως λογικά φαινόμενα παρακμής της πιο λαμπρής γλωσσικής και λογοτεχνικής έκφρασης του ανθρώπινου γένους⁴⁸. Το κύρος του ως ανθρώπου της διανοήσης (καθηγητής των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης από το 1847, Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και Πρύτανης του Πανεπιστημίου) και ο ζήλος του για τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού⁴⁹, υπήρξαν καθοριστικά για την αναγέννηση της ελληνικής φιλολογίας στην Ανώτατη Εκπαίδευση της Ισπανίας⁵⁰. Από την άποψη αυτή, ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα δημοσιεύματα διδα-

J., «Antoni Bergnes de las Casas, hel·lenista, il·lustrat i liberal», στο *Del Romanticisme al Noucentisme. Els grans mestres de la Filologia catalana i la Filologia clàssica a la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona (Aula Carles Rivas), 2004, σσ. 11-25.

⁴⁶ Olives Canals, S., *Bergnes de las Casas, Helenista y editor*, Barcelona, Escuela de Filología del CSIC, 1947. Segalà I Estalella, L. *El Renacimiento Helénico en Cataluña*. Discurso Inaugural leído en la solemne apertura del Curso Académico de 1916 a 1917. Barcelona: Tipografía La Académica 1916. [Reimpr. facsímil, Universitat de Barcelona, «Discursos Inaugurals» xviii, 2001].

⁴⁷ Για το ενδιαφέρον του Bergnes για τα νέα ελληνικά βλ. Hatsigeorgiú Hasiotis, Victoria, «Los primeros contactos de los españoles con la literatura neogriega», στο M. Morfakidis-I. García Gálvez, *Estudios neogriegos en España e Iberoamérica*, II, Granada, 1997, σσ. 407-422 και κυρίως 408-409.

⁴⁸ Βλ. Clua Serena, J.A., «Bergnes de las Casas...», ό.π., σσ. 65-67.

⁴⁹ Σημαντικό ρόλο έπαιξε το περιοδικό *Abeja* (=Μέλισσα), που ίδρυσε και διηύθυνε ο ίδιος. Ασχολήθηκε επίσης και με την πολιτική και ανήκε στο ρεύμα των προοδευτικών (υπήρξε Γερουσιαστής.)

⁵⁰ Hualde Pascual, P., «Bergnes de las Casas, crítico literario: entre el helenismo y el Romanticismo», *Actas del XII Encuentro De la Ilustración al Romanticismo*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 2006, σσ. 237-248.

κτικού και μεθοδολογικού χαρακτήρα, από τα οποία ξεχωρίζουν οι δύο γραμματικές της ελληνικής γλώσσας και οι δύο *Χρηστομάθειες* (*Crestomaties*) του 1847 και του 1861, εμπνευσμένες από γερμανικά και άλλα δυτικά πρότυπα και ιδιαίτερα από τις ασκήσεις του Fr. Jacobs⁵¹. Πρόκειται για συλλογές κειμένων αρχαίων συγγραφέων, που καλύπτουν επίσης την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο και φτάνουν μέχρι τους μεγάλους πατέρες της Εκκλησίας του Δ' και Ε' αι. Ένα ιδιαίτερα μεγάλο επίμετρο εκατό σελίδων είναι αφιερωμένο στην περιγραφή σημαντικών σημείων του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού⁵². Οι εκπαιδευτικές και οι παιδαγωγικές του προτάσεις για τα ελληνικά εκτίθενται επίσης με λεπτομέρεια στα προγράμματα διδασκαλίας που συνέταξε κατά τα έτη 1842, 1844 και 1846 για το Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης⁵³, και που πιθανότατα μπόρεσε να συμβουλευτεί ο Salvador Costanzo, όπως και το προσχέδιο της γραμματικής της ελληνικής γλώσσας που δημοσίευσε το 1861.

Ειδική μνεία χρειάζεται επίσης το εγχειρίδιο του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Γρανάδας Raimundo González Andrés⁵⁴, το οποίο παρουσιάζει επίσης μια μεικτή θεώρηση (με βάση τη χρονολογική εξέλιξη και τα λογοτεχνικά είδη) της ελληνικής λογοτεχνίας από την αρχαιότητα μέχρι την πτώση του Βυζαντίου⁵⁵.

⁵¹ Jacobs, Friderico, *Biblioteca Graeca Virorum doctorum opera recognita et comentariis in usum scholarum instructa*, Gothae et Erfordiae, Sumtibus Guil. Hennings, 1826. Πιθανότατα όμως χρησιμοποίησε τις επανεκδόσεις στα αγγλικά που επιμελήθηκαν οι Ch. Anthon και Peter Bullions: Jacobs, Frederic, *A Greek Reader. Selected chiefly from Jacobs' Greek reader, adapted to Bullions' Greek grammar, with an introduction of the greek language. - Notes, critical and explanatory. - and an improved lexicon*, Επιμέλεια έκδοσης Peter Bullions, New York, Published by Pratt, Woodford & Co., (εκδόσεις 1827, 1840, 1845, 1859).

⁵² Επιλεγμένοι έλληνες συγγραφείς για διδακτικούς σκοπούς, όπου δεν περιλαμβάνονται κείμενα της Καινής Διαθήκης, όπως ήταν το σύνθηες στους φιλόλογους του Ισπανικού Διαφωτισμού. Βλ. Bergnes de las Casas, A., *Crestomatía Griega*, Barcelona, 1847 και *Nueva Crestomatía Griega ó selectas en prosa y en verso de autores clásicos de la Grecia Antigua con notas gramaticales*, Barcelona, Librería de Don Juan Oliveres, Editor, 1861.

⁵³ Βλ. Clua Serena, J.A., «El programa sobre la lengua griega de Don Antonio Bergnes de las Casas», *Estudios Clásicos* 33, t. 99 (1991), σσ. 99-108, όπου δημοσιεύεται το πρόγραμμα του 1846.

⁵⁴ González Andrés, R., *Breve exposición histórica de la literatura griega, dispuesta y ordenada para uso de sus discípulos*, Madrid, Imprenta Nacional, 1855

⁵⁵ Ο ίδιος εξέδωσε επίσης και μια γραμματική της ελληνικής γλώσσας: *Manual práctico de lengua griega ó sea Colección de ejercicios gramaticales y de traducción: ilustrada con numerosas notas y un vocabulario* Madrid, Impr. Aguado, 1864 (4^η έκδ.).

Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι χρονολογικές ενότητες (σε 142 σελ.), από τις οποίες η τελευταία (σσ. 124-142) καλύπτει την βυζαντινή περίοδο, για την λογοτεχνία της οποίας ο συγγραφέας δεν τρέφει καμμία εκτίμηση ως προς τη γλωσσική και τη λογοτεχνική της ποιότητα. Στη δεύτερη επηυξημένη έκδοση (1866)⁵⁶ του εγχειριδίου, ενημερώνει ότι «προσπάθησε να εξετάσει εκτενέστερα τις πρώτες περιόδους της ιστορίας αυτής της λογοτεχνίας, που στο προηγούμενο είχαν παρουσιαστεί με μεγάλη συντομία» και ότι «όσον αφορά τη θεωρία των λογοτεχνικών ειδών, που παρουσιάζεται πάντα στην αρχή των σχετικών παραγράφων, αναφέρονται όλα όσα θα μπορούσαν να θεωρηθηθούν ως απολύτως αναγκαία για να γίνει κατανοητή η ιστορική εξέλιξη, αποφεύγοντας όμως με προσοχή να ξεπεραστούν τα όρια στα οποία πρέπει να περιορίζεται το διδακτικό έργο». Γίνεται λοιπόν φανερό ότι στην πρώτη έκδοση ο González Andrés, όπως και ο C., έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στους χριστιανούς συγγραφείς, προφανώς ακολουθώντας τη βούληση της συντηρητικής κυβέρνησης που ψήφισε τον εκπαιδευτικό νόμο. Δεδομένου ότι ο νομοθέτης προβλέπει νέα επιλογή εγχειριδίων ανά τριετία και λαμβάνοντας υπ' όψη την ιδεολογία της νέας κυβέρνησης των προοδευτικών, η αναθεωρημένη έκδοση του εγχειριδίου προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα.

Δεν αποκλείεται επίσης, στη συγγραφή του εγχειριδίου του C. να βοήθησε το έργο του Emilio Castelar, ο οποίος άρχισε να διδάσκει ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης ήδη από το 1851, αν και κατείχε τη θέση του τακτικού καθηγητή της «Κριτικής και φιλοσοφικής ιστορίας της Ισπανίας». Το ενδιαφέρον του για την ελληνική λογοτεχνία και γλώσσα επεκτάθηκε μέχρι την ύστερη αρχαιότητα, όπως ήδη απέδειξε επιλέγοντας ως μάθημα εξέτασης, που παρουσίασε στην επιτροπή κρίσης της έδρας του, το θέμα: «Κατάσταση της ελληνικής γλώσσας στην τελευταία περίοδο της ιστορίας της και τα αίτια που επηρέασαν την παρακμή της – Κατάσταση των διαφόρων ποιητικών ειδών κατά την ίδια περίοδο – Η καλλιέργεια του πεζού λόγου κατά την ίδια περίοδο – Σχολιαστές, λεξικογράφοι, χριστιανοί ρήτορες – Παραλληλισμοί τους με τους προηγούμενους εθνικούς συγγραφείς»⁵⁷. Το τρίτομο έργο του *Ο πολιτισμός των πέντε πρώτων*

⁵⁶ 2^η έκδοση: Impr. y Lib. de Eusebio Aguado, Madrid, 1866.

⁵⁷ Για τη ζωή και το έργο του E. Castelar βλ. Sanz Morales, M., «Emilio Castelar y los clásicos...», ό.π.

αιώνων του χριστιανισμού⁵⁸, που αρχίζει από τις αρχές της νέας θρησκείας και φτάνει μέχρι τον Δ' αι., περιέχει εκτενείς πληροφορίες και κριτική για το έργο όχι μόνο των χριστιανών συγγραφέων αλλά και των σπουδαιότερων εκπροσώπων της αρχαίας γραμματείας μέχρι τη Ρώμη.

Αυτό είναι σε γενικές γραμμές το περίγραμμα της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας σε σχέση με τα συγγράμματα που βρίσκονταν σε χρήση κατά την περίοδο που δημοσιεύτηκε το εγχειρίδιο του C. Πρόκειται για έναν χώρο καθαρά επαγγελματικό και εξειδικευμένο, όπου οι λιγοστοί συγγραφείς των εγχειριδίων ή άλλων διδακτικών βοηθημάτων ήταν στενά, αν όχι επαγγελματικά, συνδεδεμένοι με την κλασική φιλολογία. Ο ίδιος όμως, παρά την ενασχόλησή του με θέματα λογοτεχνίας, ήταν αδύνατον να τον ελέγξει σε ικανοποιητικό επίπεδο, γεγονός που έκανε αναγκαία τη χρήση προγενέστερων έργων του ίδιου ή παραπλήσιου χαρακτήρα. Ασφαλώς η ευρυστάθειά του αποτελούσε ένα σημαντικό πλεονέκτημα για την προσφυγή σε ξενόγλωσσα βιβλία από χώρες με μεγαλύτερη παράδοση στις κλασικές σπουδές. Εξάλλου, το ίδιο συνέβη και με τους Bergnes de las Casas και Raimundo González., οι οποίοι μας πληροφορούν ότι χρησιμοποίησαν τον Fr. Jacobs⁵⁹. Στη διάθεση των μελετητών της αρχαίας ελληνικής γραμματείας βρίσκονταν επίσης βοηθήματα και συλλογές σχολιασμένων κειμένων με στοιχεία πολιτισμού, βιογραφικά συγγραφέων, λεξικά, κλπ., όπως των Cornelius Conway Felton⁶⁰, του Andrew Dalzel⁶¹ και John Owen Colton⁶².

Με βεβαιότητα λοιπόν, ο C. για τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς χρησιμοποίησε, μεταξύ άλλων, τα βιβλία των αναφερθέντων Foz, Bergnes και Castelar και, κατά πάσα πιθανότητα, κάποιο ή κάποια από τα ξενόγλωσσα σε κυκλοφορία. Για τους χριστιανούς όμως συγγραφείς και κυρίως για τη βυζαντινή λο-

⁵⁸ Castelar, E., *La civilización en los cinco primeros siglos del cristianismo*, Madrid, Manuel Gómez Marín 1858, 3 τ. (επανεκδ. 1859 και 1862).

⁵⁹ Jacobs, Frederic, *A Greek Reader...*, ό.π.

⁶⁰ C.C. Felton, A.M., *A Greek Reader. For the use of schools, containing selections in prose and poetry, with English notes and a Lexicon. Adapted particularly to the Greek grammar of E.A. Sophocles*, Hartford, H. Huntington (επανεκδόσεις του 1846⁴ και 1855⁵).

⁶¹ Dalzel, Andreas, *Ἀνάλεκτα ἑλληνικὰ ἥσσονα. Collectanea græca minora ad usum tironum accommodata cum notis philologicis*, Cantabrigiæ, 1821 (5^η εκδ.).

⁶² Colton, J.O., *A greek reader. Consisting of new selections and notes, with references to the principal grammars now in use*, New Haven, Burry and Peck, 1855 (3^η εκδ.).

γοτεχνία, το πρόβλημα των βοηθημάτων του είναι μεγαλύτερο. Ασφαλώς θα του ήταν χρήσιμο το εγχειρίδιο που έγραψε λίγο νωρίτερα ο González Andrés για τις νέες ανάγκες που δημιουργούσε ο νόμος του 1857. Βλέπουμε όμως ότι, αν και αμφότεροι προσπαθούν να προσαρμοστούν στο πνεύμα του νόμου που επέβαλε τη διαχρονική εξέταση της ελληνικής λογοτεχνίας, τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά. Ενώ και στα δύο εγχειρίδια η ανάλυση γίνεται κατά λογοτεχνικά είδη και συγγραφείς, ο González Andrés, ως κλασικός φιλόλογος και πανεπιστημιακός καθηγητής της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, εννοεί ότι η ελληνική λογοτεχνία είναι η αρχαία και ότι είναι αναγκασμένος να κινηθεί στο πλαίσιο της ιστορικότητας που επιβάλλει ο νόμος. Για τον λόγο αυτό, παραχωρεί μικρότερη έκταση στη βυζαντινή λογοτεχνία ενώ αγνοεί τελείως την νεοελληνική. Τα επτά κεφάλαια του βιβλίου του των 208 σελίδων, αντιστοιχούν στις εξής θεματικές ενότητες:

1. Προλεγόμενα (σσ. 1-23): θέματα φιλολογικά και μεθοδολογικά θέματα της κλασικής φιλολογίας.
2. Κεφ. 1 (σσ. 23-45): Εισαγωγή. Γενικές έννοιες για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.
3. Κεφ. 2 (σσ. 46-54): Αρχές της ελληνικής λογοτεχνίας, μυθολογία.
4. Κεφ. 3 (σσ. 55-75): Πρώτα ποιητικά είδη.
5. Κεφ. 4 (σσ. 75-127): Αττική λογοτεχνία.
6. Κεφ. 5 (σσ. 128-154): Λογοτεχνία της ελληνοιστικής περιόδου.
7. Κεφ. 6 (σσ. 155-187): Ρωμαϊκή περίοδος.
8. Κεφ. 7 (σσ. 188-208): Βυζαντινή περίοδος

Με τη σειρά του, ο S. Costanzo, χωρίζει το βιβλίο του των 524 σελίδων, σε τέσσερις περιόδους:

1. Εισαγωγή (σσ. 13-35): Ποίηση πριν τον Όμηρο-Άλωση Τροίας.
 2. Περίοδος Α' (σσ. 1-12): Άλωση Τροίας - Σόλων.
 3. Περίοδος Β' (σσ. 36-172): Σόλων - Μέγας Αλέξανδρος
 4. Περίοδος Γ' (σσ. 173-285): Μέγας Αλέξανδρος - Καταστροφή Κορίνθου
 5. Περίοδος Δ' (σσ. 286-355): Καταστροφή Κορίνθου-Μέγας Κωνσταντίνος.
 6. Περίοδος Ε' (σσ. 356-504): Μέγας Κωνσταντίνος - Άλωση Κωνσταντινουπόλεως.
- Κεφάλαιο (σσ. 471-479): Βυζαντινοί διανοούμενοι στην Ιταλία.

Κεφάλαιο (σσ. 479-501): Νέα ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία.

Κεφάλαιο (σσ. 501-504): Η νέα ελληνική και οι διαφορές της με την αρχαία.

Η ανάγνωση των δύο βιβλίων δείχνει ότι ο C. είχε υπ' όψη του το εγχειρίδιο του G. A., το οποίο όμως δεν ακολούθησε πιστά. Οπωσδήποτε, εκτός από το πρόβλημα της υποκλοπής και την θεωρητικά μειονεκτική του θέση, έναντι ενός πανεπιστημιακού καθηγητή της ελληνικής φιλολογίας⁶³, το γεγονός οφείλεται στη διαφορετική αντίληψη της λογοτεχνίας των δύο συγγραφέων. Ο G. A. ήταν περισσότερο υποστηρικτής της αχρονικότητας της Ποιητικής και αντίθετος στην αντιμετώπιση της λογοτεχνίας ως ιστορικό φαινόμενο. Προσπαθεί συνεπώς, από ανάγκη, να συνδυάσει όσο το δυνατόν καλύτερα την ανάλυση των λογοτεχνικών ειδών σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, γεγονός που τον αναγκάζει να περιλάβει μία γενική εισαγωγή για τον πολιτισμό και τη γλώσσα και παρόμοια εισαγωγικά κεφάλαια στην αρχή κάθε ιστορικής ενότητας⁶⁴. Αντίθετα ο C., πιο κοντά στο πνεύμα του ρομαντισμού, παραλείπει κάθε εισαγωγικό κείμενο και αναλύει τους συγγραφείς της κάθε περιόδου εντάσσοντάς τους στο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό της πλαίσιο. Και οι δύο στην εισαγωγή τους δηλώνουν ότι ακολούθησαν τη διδακτική μέθοδο του Ficker⁶⁵ κατατάσσοντας την ύλη κατά περιόδους και διαιρώντας την στη συνέχεια σύμφωνα με τα λογοτεχνικά είδη. Ο C. όμως σπεύδει να παρατηρήσει ότι «δεν ακολουθήσαμε τις ιδέες του και πολύ περισσότερο τις λεπτομερείς του κατατάξεις, πεπεισμένοι ότι ένα καλό εγχειρίδιο, δεν πρέπει να είναι ένα βιβλίο με πλήθος υποσημειώσεων και παραπομπών, όπως του συγγραφέα που μόλις αναφέραμε, αλλά μάλλον μία πραγματική πραγματεία λογοτεχνικής ιστορίας, σύντομη, απλή και διαυγής». Η μέθοδός του είναι αναμφίβολα λιγότερο απρόσωπη και, ως ένα σημείο, αντανακλά την ευρυμάθεια και τον εσωτερικό κόσμο του συγγραφέα.

⁶³ Στην ουσία βλέπουμε ότι το εγχειρίδιο του González βασίζεται σε ξένα συγγράμματα, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει διάφορα μεθοδολογικά σφάλματα και σημαντικά λάθη.

⁶⁴ Για τις διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με το θέμα βλ. García Jurado, Fr., «Ensayo de una Historiografía de la Literatura...», ό.π., σσ. 187-191.

⁶⁵ Το βιβλίο είχε μεταφραστεί στα γαλλικά από τον M. Theil ήδη από το 1837: F. Ficker, *Histoire abrégée de la littérature classique ancienne*, Paris 1837.

Σημαντική είναι επίσης η διαφορά τους στην αντιμετώπιση της ελληνικής λογοτεχνίας από την ύστερη αρχαιότητα ως τη Νεότερη Ελλάδα, για την οποία αφιερώνει σχεδόν το ένα τρίτο της ύλης. Αν και το μεγαλύτερο μέρος ανταποκρίνεται στη βυζαντινή περίοδο, το γεγονός και μόνο ότι διαθέτει εικοσιπέντε σελίδες για την σύγχρονη λογοτεχνία της Ελλάδας, αποτελεί αναμφίβολα μια διεθνή πρωτοτυπία. Αντίθετα, ο González περιορίζεται να κάνει, ως επιστέγασμα της μελέτης, μια απλή αναφορά στους Έλληνες λόγιους της Ιταλίας και στα βασικά χαρακτηριστικά της νέας ελληνικής γλώσσας.

Αν και, σε γενικές γραμμές, υπάρχει μία συμμετρία στα ονόματα των συγγραφέων που περιλαμβάνονται στα δύο εγχειρίδια, ο C. προτίμησε να δώσει μεγαλύτερη έκταση στο δικό του, γεγονός που του επέτρεψε να προχωρήσει σε περισσότερο διεξοδική ανάλυση. Η μη καλή όμως γνώση της ύλης, τον ανάγκασε να τη δομήσει με βάση τα λογοτεχνικά είδη και όχι το πνεύμα της ιστορικότητας. Από μεθοδολογική άποψη, η συγκρότηση της ενότητας, ως προς τη σειρά των κεφαλαίων που την αποτελούν αλλά και των συγγραφέων που περιλαμβάνονται στο καθένα⁶⁶, δίνουν μια ιδιαίτερα θολή εικόνα σχεδιασμού. Ταυτόχρονα, οι παραλείψεις και τα λάθη που τη συνοδεύουν μαρτυρούν την ελλιπή επιστημονική κατάρτιση τόσο του C. όσο και του G. A.

Τέλος, όσον αφορά το θέμα των βοηθημάτων που χρησιμοποίησε ο C. για τη βυζαντινή και νεοελληνική λογοτεχνία, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη η συγγραφή του προγενέστερου πεντάτομου έργου του για την παγκόσμια ιστορία, το οποίο εκδόθηκε σταδιακά μέχρι την ημερομηνία της εμφάνισης του εγχειριδίου⁶⁷. Ο ίδιος στην εισαγωγή μας πληροφορεί ότι «αντήσαμε από την *Παγκόσμια Ιστορία* όλες μας τις λογοτεχνικές πληροφορίες για την Ελλάδα, που μπορούν να έχουν θέση σε ένα εγχειρίδιο και προσθέσαμε άλλες, τις πλέον κατάλληλες για βιβλία αυτού του είδους». Αφήνει λοιπόν να εννοηθεί ότι υπήρξε

⁶⁶ Τα κεφάλαια που αποτελούν τη συγκεκριμένη περίοδο, ακολουθούν την σειρά: ποίηση (κυρίως εθνική της πρωτοβυζαντινής περιόδου), διήγημα, ρητορική, φιλολογία (γραμματική, σχολιαστές, λεξικογράφοι), ιστορία (το πλέον ευρύ), γεωγραφία, μαθηματικά, εγχειρίδια πολεμικής τακτικής, φιλοσοφία, στρατηγικά, νομική, ιατρική, πατρολογία και χριστιανική ποίηση.

⁶⁷ Costanzo, S., *Historia Universal, desde los tiempos más remotos hasta nuestros días*, Madrid-Paris, Establecimiento Tipográfico de Mellado, 1853-1860. 5 τ.

μία προεργασία στο θέμα, από έναν άνθρωπο που, όπως έδειξε η μέχρι τότε πορεία του, αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στη μελέτη της λογοτεχνίας. Γνώριζε επίσης καλά την πολύτομη *Παγκόσμια Ιστορία* του συμπατριώτη και συνομήλικού του, Cesare Cantú⁶⁸, μέρος του οποίου μετάφρασε στα ισπανικά⁶⁹ και που, εμφανώς, χρησιμοποίησε στη συγγραφή της δικής του παγκόσμιας ιστορίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι το συγκεκριμένο έργο, περισσότερο από μία παραδοσιακή ιστορία πολιτικών και πολεμικών συμβάντων, έχει τον χαρακτήρα συνολικής σύλληψης πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής ιστορίας. Στα βιβλία ή στα κεφάλαια που αφιερώνει στην αρχαία, βυζαντινή και σύγχρονη Ελλάδα, η τέχνη, η λογοτεχνία και η γλώσσα αποτελούν σημαντικό μέρος της ύλης.

Δεν πρέπει επίσης να αγνοηθεί η φιλική σχέση του συγγραφέα μας με μία ακόμη από τις μεγάλες μορφές της κλασικής φιλολογίας της Ισπανίας, όπως ο Alfredo Adolfo Camús, καθηγητής των λατινικών στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης, που τα ενδιαφέροντά του κάλυπταν επίσης και τα ελληνικά⁷⁰. Τα προγράμματα που συνέταξε για το μάθημα της ελληνικής και λατινικής λογοτεχνίας⁷¹ υπήρξαν καθοριστικά για τη διδασκαλία της συγκεκριμένης ύλης μέχρι το τέλος σχεδόν του αιώνα, από την άποψη ότι επιβάλλει την ιστορικότητα για την εξέταση της ύλης της γλώσσας και της λογοτεχνίας, που προσλαμβάνονται ως

⁶⁸ Cantú, C., *Storia Universale*, Torino, 1837, 35 τ. [Ισπανική έκδοση: *Historia universal. Biografías e índices / por César Cantú ; traducida directamente del italiano con arreglo a la sétima edición de Turín, anotada por Nemesio Fernández Cuesta ; adornada con preciosas láminas grabadas en acero que representan pasajes de la narración, vistas, retratos, etc. y mapas de los países mas importantes antiguos y modernos*, Madrid, Gaspar y Roig, 1854-1859].

⁶⁹ *Historia de cien años, 1750-1850*, escrita en italiano por César Cantú y traducida de la segunda edición, anotada y precedida de un prólogo de Don Salvador Costanzo, Madrid-Paris, Establecimiento de Mellado, 1852.

⁷⁰ Camús, A. A., *Historia de la literatura griega hasta la época de Alejandro* [Prólogo a O. Müller. Anotada y continuada por Emilio Heitz. Traducida de la cuarta edición alemana por Ricardo de Hinojosa; con un prólogo del Sr. Alfredo Adolfo Camús], Madrid, 1889.

⁷¹ Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το πρόγραμμα που εξέδωσε το 1848, όπου αναγνωρίζει την επιρροή των J. G. Walch και J. N. Funck (συγγραφέων του ΙΗ' αι.) και του F. Ficker. [Camús, A. A., *Synopsis lectionum, quarum explicationi apud litterarum latinarum studio operam dantes in hoc generali matritensi gymnasio praesenti curriculum vacare intendit doct. Alfredus Adolphus Camus, cathedrae litteraturae latinae antecessor et Regiae Graeco-Latinae Academiae sodalis*, Madrid 1848 (reimp. 1850)].

ένας ενιαίος και ζωντανός οργανισμός⁷². Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο C. συμβουλευτήκε τα προγράμματα διδασκαλίας του Camús, ο οποίος πιθανότατα τον εφοδίασε με υλικό για την επεξεργασία του εγχειριδίου, ιδίως σε ό,τι αφορά τους βυζαντινούς συγγραφείς. Ενδιαφέρον προκαλεί το ότι ο συγγραφέας στον πρόλογο τού αφιερώνει το βιβλίο, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί με έναν ιδιόρρυθμο και ρητορικό τρόπο να δικαιολογήσει την οικειότητα με την οποία απευθύνεται σ' αυτόν στον ενικό. Το γεγονός ίσως να υποδηλώνει μια έκδηλη δυσαρέσκεια του Camús ο οποίος, όπως έχει υποτεθεί, θα ήθελε να είναι ο συγγραφέας ενός εγχειριδίου της ελληνικής λογοτεχνίας⁷³.

Είναι πιθανό ο C., που ποτέ δεν έπαψε να διατηρεί στενούς δεσμούς με την Ιταλία, να είχε χρησιμοποιήσει και άλλα δημοσιεύματα συμπατριωτών του⁷⁴. Οπωσδήποτε θα ανέτρεξε επίσης και στα βοηθήματα που υπήρχαν για τους Πατέρες της Εκκλησίας, αν και στο εγχειρίδιο αφιερώνει ελάχιστες σελίδες στη συγκεκριμένη γραμματεία. Βέβαια εδώ η δυσκολία ενημέρωσης και εξεύρεσης υλικού ήταν πολύ μικρότερη από τις άλλες περιόδους και είδη, δεδομένου ότι από τον ΙΖ' αι. κυκλοφορούσαν αξιόλογα εγχειρίδια και πραγματείες για την ελληνική πατρολογία, που συμπληρώθηκαν και εμπλουτίστηκαν κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αι. κυρίως από τους γερμανούς και άγγλους φιλόλογους.

Οι λιγοστές τέλος σελίδες του εγχειριδίου του C., που αναφέρονται στην νεοελληνική λογοτεχνία, έχουν ένα είδος προλόγου με την ελληνική διασπορά διανοουμένων, που έφτασαν στην Ιταλία μετά την άλωση της Πόλης: Βησσαρίων, Ι. και Κ. Λάσκαρης, Δ. Χαλκοκονδύλης και Πλήθων. Ακολουθεί μία σύντομη περιγραφή των δύσκολων χρόνων της τουρκοκρατίας και των ιστορικών συγκυριών που οδήγησαν στη δημιουργία της «ρωμαϊκής» ή «απλοελληνικής» γλώσσας. Μετά από μια μάλλον αποτυχημένη προσπάθεια να εξηγήσει την πορεία της εξέλιξης προς την κοινή, μέσω της λογοτεχνίας των βυζαντινών χρόνων,

⁷² Βλ. García Jurado, Fr., «Ensayo de una Historiografía...», ό.π., σ. 182.

⁷³ Λίγα χρόνια αργότερα προλογίζει τη μετάφραση του εγχειριδίου του Müller, το οποίο όμως φτάνει μέχρι την ελληνιστική περίοδο: Müller, O., *Historia de la literatura griega hasta la época de Alejandro*. Anotada y continuada por Emilio Heitz. Traducida de la cuarta edición alemana por Ricardo de Hinojosa. Con un prólogo del Sr. Alfredo Adolfo Camús, Madrid 1889.

⁷⁴ Όπως του Burnouf, Gian Luigi, *Metodo Per Studiare La Lingua Greca*, Firenze, 1859.

εκθειάζει το πατριωτικό έργο του Κοραή, χωρίς όμως να αναφερθεί στην ενασχόλησή του με τη γλώσσα. Συνεχίζει με μία παράγραφο αφιερωμένη στον Θούριο του Ρήγα Βελεστινλή, ο οποίος ασφαλώς του θυμίζει τα επαναστατικά του χρόνια στην Ιταλία και κλείνει με τη φράση «ευλογούμε τη μνήμη και χύνουμε δάκρυα πάνω στον τάφο αυτού του ήρωα». Στη συνέχεια δίνει μία σύντομη επισκόπηση της σύγχρονης του Αθηναϊκής Σχολής (Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος, Α. Χριστόπουλος), με συχνά λάθη στα ονόματα (Alejandro Risos Plangavis, Teodoro Orfaindis, Juan Karasutsas!), για να περάσει στη συνέχεια στο δημοτικό τραγούδι και ιδιαίτερα στο κλέφτικο, που θεωρεί άξιο συνεχιστή της αρχαίας επικής ποίησης. Ακολουθούν οι μεταφράσεις του Valera των ποιημάτων «Το πουλάκι» του Αλέξανδρου Υψηλάντη, «Ο μαγεμένος εραστής» (El amante hechizado) και «Ο κήπος με τα τριαντάφυλλα» (El huerto de las rosas) ανωνύμων συγγραφέων.

Σε παλαιότερη μελέτη της, η Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη απέδειξε την εξάρτηση του νεοελληνικού τμήματος της λογοτεχνίας του C. από τον Juan Valera⁷⁵ μία τις κορυφαίες μορφές των ισπανικών γραμμάτων του ΙΘ' αι. Η πρώτη του επαφή με τα αρχαία ελληνικά έγινε στο Πανεπιστήμιο της Γρανάδας, όπου πραγματοποίησε σπουδές στη Φιλοσοφική και στη Νομική Σχολή. Στη συνέχεια όμως, η σχέση που ανέπτυξε στη Νάπολη με την ελληνικής καταγωγής Λουκία Παλάδη-Καντακουζηνού, σύζυγο του Μαρκήσιου του Bedmar, και τα μαθήματα νέας ελληνικής που του παρέδωσε ο Κωνσταντίνος Ευθυμιάδης στην ίδια πόλη, επέτρεψαν στον Valera να αποκτήσει μια στενή σχέση με τη νεότερη Ελλάδα και τον πολιτισμό της. Το 1858, εγκατεστημένος πλέον στη Μαδρίτη ως πολιτικός, συνδέθηκε με τον συγγραφέα μας, ο οποίος είχε ήδη αρχίσει την επεξεργασία του εγχειριδίου της ελληνικής λογοτεχνίας και τον οποίο προφανώς βοήθησε στη σύνταξη του κεφαλαίου της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στις παρατηρήσεις για τη νεοελληνική γλώσσα, που βρίσκονται ως επίμετρο στο τέλος του εγχειριδίου. Στον ίδιο οφείλονται, κατά πάσα πιθανότητα, και οι πληροφορίες του για το βιβλίο του ιερέα Κωνσταντίνου, καθηγητή της λογοτεχνίας

⁷⁵ Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, Β., «Ο Juan Valera μεταφραστής νεοελληνικών στιχουργημάτων», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15 (1976), σσ. 267-286.

σε Γυμνάσιο της Σμύρνης, όπου αναφέρονται διάφορες σημαντικές μορφές της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

84

Αντίθετα, η αναφορά του C. στον Edmond About πρέπει να είναι αποτέλεσμα της προσωπικής του ανάγνωσης του βιβλίου, που κυριολεκτικά τον εξόργισε για τα σχόλια που κάνει για τους σύγχρονους Έλληνες. Επιτιθέμενος στον γάλλο συγγραφέα για την ποταπή του στάση, δεν χάνει την ευκαιρία να αναζητήσει, μέσα στο ίδιο βιβλίο, ορισμένα θετικά σημεία για τον νεοελληνικό πολιτισμό, που ασυναίσθητα επισήμανε ο About. Συνεχίζει με θετικά σχόλια για το έργο του Faugier για το δημοτικό τραγούδι και μια γενική επισκόπηση της σύγχρονης Ελλάδας και των επιτευγμάτων της. Τέλος, αφού παραδεχθεί ότι δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει περισσότερα στοιχεία για τη νεοελληνική λογοτεχνία, κλείνει το κεφάλαιο με την ευχή ότι τα λίγα που έγραψε θα χρησιμεύσουν στο μέλλον ως εφιαλτήριο για μια καλύτερη γνώση της στις μελλοντικές γενιές της Ισπανίας.

Δυστυχώς, το βιβλίο του Costanzo δεν εγκρίθηκε από το Υπουργείο Παιδείας ως επίσημο εγχειρίδιο διδασκαλίας της ελληνικής λογοτεχνίας, όπως εξάλλου συνέβη και με το δεύτερο που έγραψε για την λατινική. Δεν παύει όμως να αποτελεί μια ευχάριστη έκπληξη για την κατάσταση που, έστω και εφήμερα, επικράτησε στην Ισπανία στις αρχές του δεύτερου μισού του ΙΘ' αι., σε σχέση με τις ελληνικές σπουδές και την ένταξη σ' αυτές της βυζαντινής και νεοελληνικής λογοτεχνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά από αυτή τη σύντομη παρένθεση, θα χρειαζόταν να περάσει περισσότερο από ένας αιώνας για να επανέλθει η συγκεκριμένη ύλη στα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών της χώρας.